Németh István
A 20. század „őskatasztrófája”
(Tézisek)

Az első világháború, a 20. század „őskatasztrófája” (George F. Kennan) váratlan, hallatlan áldozatot követelő, s mély változásokat kiváltó esemény volt. A háború nem váratlanul robbant ki; több fejleménye hozzávetőlegesen már 1880-tól érlelődött, s vezetett 1914. július–augusztusához.

Az európai hatalmi politikát illetően az imperializmus korszakában a nagy európai hatalmak és Amerika éles konkurenciaharcban vonták befolyásuk alá a világ többi részét. Eközben gyakran közel álltak háborús összetűzésekhez; már 1914 előtt többször „világháborúról” beszéltek, de akkor még nem folyamodtak e lépéshez.

Az 1870–1871. évi porosz–francia háború után ugyan többször válságos helyzet alakult ki, de az európai államok tapasztalt diplomatái mindig megtalálták a kompromisszumos megoldásokat. Így történt 1878-ban, amikor megállapodásra jutottak a Balkán felosztásában, 1884-ben Bismarck rendezésében Afrika felosztásában a berlini Kongó-konferencián, 1898-ban, amikor Anglia és Franciaország lezárta afrikai konkurencia-harcát, majd az 1904. évi antant-szerződésben pedig még közelebb kerültek egymáshoz. 1907-ben Anglia és Oroszország jutott egyetértésre Afganisztán és Perzsia ügyében.

E gyakorlat folytatása lehetséges lett volna, de a hatalmaknak elegük lett az állandó kompromisszumok kereséséből, amelyek nem fizetődtek ki, kiváltképpen akkor, amikor a kölcsönös fenyegetések a tengeri és szárazföldi fegyverkezéssel növekedtek. Főleg a legfiatalabb nagyhatalom, a Német Birodalom jelentett növekvő fenyegetést gazdasági hatalmával és fegyverkezésével, de szenvedett el egyúttal mind több kudarcot is a nemzetközi kompromisszumok révén, s érezte magát mindinkább fenyegetve, „Közép-Európa bekerítésével” vádolva az antant országokat. Emiatt az európai nagyhatalmi rendszer két táborra szakadt: az egyik oldalon Oroszország, Franciaország és Anglia, a másikon pedig Németország, Ausztria–Magyarország és Olaszország állt. Utóbbi ugyan ambivalens magatartást tanúsított, s 1915-ben az ellenséges táborhoz csatlakozott. A legtöbb egyéb kapcsolat nem jelentett szilárd szövetséget, ilyenné csak közvetlenül a háború kitörése előtt kovácsolódott.

A válság, amelyet már nem lehetett többé békés eszközökkel megoldani, 1908-ban a Balkánon kezdődött, az ottani kisállamok hatalmi harcaival a visszaszoruló Törökország ellen. A nagyhatalmak közül ebben közvetlenül Ausztria–Magyarország és Oroszország vett részt. A többiek 1909–1913 között még gondoskodtak a békéről, de 1914-ben már nem tették ugyanezt. Jóllehet hetekkel korábban még határozottan elutasították a háborút, most a béke megőrzését egy állam sem érezte olyan sürgetőnek, hogy azért hatalom- és presztízsveszteséget szenvedjen el. A két szemben álló szövetségi rendszer

elsődleges célja nem kisebb-nagyobb területi gyarapodás volt, hanem az ellenfél szétzúzása.

***

1. A nagyhatalmak a körülmények kényszere vagy diplomáciájuk alkalmatlansága miatt egyszerűen „belecsúsztak" a háborúba. Az első világháború kitörése elsősorban a korabeli nagyhatalmi politikai elit elégtelen felkészültségének volt köszönhető. 1914 nyarán olyan férfiak sodorták Európát a háborúba, akiket indulatok hajtottak s elégtelen ismeretük volt a külvilágról, tettük lehetséges következményeiről.

A politikai elit nem látta át a glóbuszméretűvé szélesedő politikai hatalmi rendszert, a nemzetállami értelmiség pedig önző érdekek alapján egymás ellen izgatta a kor politikusait.

Az antant hatalmak halottainak száma 10 351 813 főt (katonai halottak: 5 696 056, civil halottak: 4 655 757), a központi hatalmak esetében 9 415 397 főt (katonai halottak: 4 024 397, civil halottak: 5 391 000) tett ki, vagyis összesen 19,7 milliót halottat, s 21,2 millió hadi sebesültet s rokkantat számlált.

A háborút végül valamennyi kormány szükségesnek tartotta, nemcsak a Balkánra korlátozva, hanem rövid, gyors, a konfliktust gyorsan eldöntő európai háborúval számolt. A háborút elkerülhetetlennek, korlátozott, rövid távú sokknak tekintették a kül- és belpolitikai hatalmi helyzet rendezése érdekében, amely az évtizedes fenyegetések és gyengeségek után világos, stabil viszonyokat teremt.

Későbbi demokrata költők és gondolkodók – közöttük Thomas Mann és Alfred Kerr – is méltatták a csaták istenét és a háborút a nemzet tisztítótűzének állították be. Németországban protestáns lelkészek és nemzeti-liberális professzorok az ellenséget a sátán megtestesítőjének, a „világégést" világbíróságnak, a német népet pedig az isteni akarat végrehajtójának állították be.

Stefan Zweig így írt a túláradó háborús lelkesedésről: „Bécsben az egész város forrongott. Először riadalmat keltett a háború híre, hiszen senki sem akarta, a népek sem, a kormányok sem óhajtották ezt a háborút, amely a hitványul blöffölő, a tűzzel játszó diplomaták kezéből mintegy kicsusszant végül, de amikor már nem volt visszaút, az iszonyat hirtelen átcsapott mérhetetlen lelkesedésbe.

[…] a tömegeknek ebben az első felbuzdulásában volt valami nagyszabású erő, amely elragadta az embert, csábította – nehéz volt ott ellenállni [...]. Egy kétmilliós város, egy csaknem ötvenmilliós ország mozdult meg azon az órán, és ezrek, százezrek érezték azt, amit békeidőn kellett volna érezniük: az összetartozást. Világtörténelmet éltek át, soha vissza nem térő pillanatot, s mindenki úgy érezte, őt személy szerint szólítják: vesse csekély énjét a tömeg tisztának hitt izzásába, szabaduljon meg minden önzéstől. Rendi, nyelvi, felekezeti különbségeket, osztályellentéteket söpört el egy pillanatra a testvériség túláradó érzése. Idegenek szólították meg egymást az utcán, emberek, akik évek óta kerülték a másikat, most kezét szorongatták, mindenütt ragyogtak az arcok. Mindenki többnek érezte magát, léte felfokozódott, senki se volt az iménti elszigetelt

egyén, része lett a köznek, tömeg volt, és nép volt, s bárki bárminek nézte régen, most új értelmet kapott teljes valója. A kis postahivatalnok, aki eddig egész nap leveleket szortírozott, hajnaltól késő estig csak szortírozott, és szortírozott hétfőtől szombatig, megállás nélkül, s az írnok, aki csak körmölt, a cipész, aki görnyedt – mind kihúzta magát, mind úgy érezte, itt van élete nagy romantikus pillanata, a nagy lehetőség: hős lehet még belőle; s akin csak egyenruha volt, már ünnepelték a nők, tisztelettel köszöntötték azokat is, akik nem mentek a frontra, mintha előlegeznék nekik a nagyszerű tetteket. Elismerték a titokzatos hatalmat, amely kiemelte őket hétköznapjaikból; s ha éreztek is gyászt az anyák, szomorúságot az asszonyok, ebben az ünnepi kavarodásban még restellték volna elárulni természetes érzelmeiket. De talán volt még valami több is ebben, talán mélyebb és kifürkészhetetlenebb erő munkált a dolgok mélyén. Oly hirtelen, oly roppant erővel tört rá az emberiségre ez a szökőár, hogy a habzó felszínre felrántotta, odaszívta az emberállat sötét, öntudatlan ösztöneit, vágyait is, azt a valamit, minek Freud adott találó nevet, mélyrehatóan „a kultúra csömörének" minősítette azt a lényünk mélyéről feltörő vágyat, hogy egyszer végre kitörjünk a polgári társadalom törvényeinek és paragrafusainak világából, és kitomboljuk a vérünkben rejlő ősi ösztönöket. Talán ezeknek a sötét erőknek is része volt a vad mámorban, amely mindent magába habart: áldozatkészséget, kalandvágyat és tiszta hitet, a zászló és a hazafias jelszavak régi mágiáját, része volt a mámorban, milliók szavakkal szinte leírhatatlan, tomboló tébolyában, amely korunk legnagyobb bűntényeinek egyikét vad, már-már elragadó karnevállá tette."

2. Az 1914. évi feszült világhelyzetben minden európai helyi háború az általános háború veszélyét rejtette magában, ha abban valamely nagyhatalom részt vett.

Az Ausztriának 1914. július 5–6-án átnyújtott osztrák–szerb háború „biankó-csekkjével" Németország ugyanúgy hozzájárult az eszkalációhoz, mint ahogy az orosz mozgósítás elrendelése tette. Európában mindenütt jelen volt az offenzíva kultusza, a háborúzási hajlandóság és a döntési folyamatok kormányformától független militarizálódása. Ugyanakkor közös volt a meggyőződés, hogy védekező háborút kell folytatni, amely az általánosan elterjedt vélemény szerint rövid ideig tart. Csak kevesen gyanították, hogy a következő években Európa „őskatasztrófája" játszódik le, s kevesen ismerték fel a túlhajtott nacionalizmus, az imperialista expanzió és az európai hatalmi rendszer antagonizmusának következményeit.

3. Az 1914. júliusi–augusztusi német válság gyökerei az agrártársadalomból az ipari társadalomba való megoldatlan átmenetben, a hagyományos értékekhez való kötődések és a modern életformák közötti szakadékban rejlettek.

Németországban a századforduló óta vita folyt arról, hogy az ország „agrárállam" maradjon, vagy „ipari állammá" váljon. „Agrárállamként" csak kontinentális politikát folytathat, lemondva például az általános hadkötelezettségről, hogy a hadseregtől távol tartsa az ipari munkásságot és a polgári tiszteket. Ez a szemlélet a világháború stratégiai tervezésében is megjelent: a Schlieffen-terv „rövid háborúval" számolt, s a belső status quo megőrzése érdekében a „pártközi megállapodásokon" nyugodott, ipari mozgósítás és az ipari munkásság nélkül, sőt ellene. Ezzel szemben „ipari

államként" a birodalom elvesztette népgazdasági autarkiáját, s a világpiacra való bejutás valamint a flotta függvénye lett. A hadseregnek fel kellett adnia társadalmi zártságát s bizonyos függőségbe került a munkásságtól. De ipari mozgósítás nélkül – s ezt jól látták a technokrata katonák, közöttük Tirpitz és Ludendorff, valamint az 1911 óta virulens népi radikalizmus hívei – a „totális háború" nem nyerhető meg. Ezért az új stratégia a belső szolidaritás helyreállítását, mint az erőteljes külpolitika feltételét tűzte ki célul. A tényleges irányváltás azonban elmaradt, hogy ne veszélyeztessék az ipar és a mezőgazdaság államalkotó kompromisszumát. A birodalom voltaképpen „agrárpolitikát folytatott az ipari államban". Ily módon alkalmazkodási rés keletkezett az „agrármentalitás" és az „ipari" életmód között; mindez túlságosan igénybe vette a társadalom mind nagyobb részét, amely az ipari társadalom életmódjával érintkezve tudatosan megtagadta annak elsajátítását. 1914 szeptemberében a marne-i vereség valójában nem csak a világháború kimenetelét döntötte el, hanem egyidejűleg szétrombolta azt az agrár-őskonzervatív reményt is, hogy a győztes „villámháborúval" megakadályozhatják az ipari-társadalmi modernizációt.

4. Nagyhatalmi hadicélok:

Ausztria–Magyarország – a soknemzetiségű állam széthullásától tartva – úgy érezte, puszta léte forog kockán. Ezért kormánya Németország támogatásával Szerbiát akarta megalázni.

Az Orosz Birodalom a Japántól elszenvedett pusztító vereség és az 1905. évi orosz forradalom fiaskóját feledtetve Ausztria–Magyarországot szándékozott megalázni, amelyben Franciaország és Anglia is bátorította, ha Németország beavatkozik. Szentpéterváron attól tartottak, hogy Oroszország nagyhatalmi státusza válik komolytalanná, ha nem reagálnak Szerbia megtámadására. De szemet vetettek Konstantinápolyra és a török tengerszorosokra is.

A Német Birodalom úgy vélte, hogy a Monarchia nagyhatalmi pozíciójának megőrzése saját létkérdése is, amelyet a hármas antant veszélyeztetett. A német kormányt nyomasztotta a szociáldemokrata párt (SPD) növekvő hatalma és a külpolitikai bekerítettség, s Oroszországot igyekezett megalázni, mielőtt fegyverkezését katonai fölénnyé fejleszti.

Poincaré Franciaország biztonságát hozta fel indoknak az oroszokkal való szövetségkötésre. A háborúból Nagy-Britannia sem maradhatott ki, hiszen Európa hatalmi egyensúlya, azaz saját biztonsága forgott veszélyben. A francia és angol kormányt aggasztotta gazdasági és világpolitikai befolyásának relatív elmaradottsága, s Németországot szándékozott megalázni, amelyet a kétfrontos háborúnak kitett ország pozíciója kínált.

A szarajevói merényletet követő júliusi válság – amely a mozgósításokban és a hadüzenetekben tetőzött –, nemcsak egyszerűen az európai politikusok végzetes csődjét, majd a hagyományos államrendszer szétrombolását jelentette. A válság a rendszer keretein túlmutatóan a békés és a katonai hatalmi eszközök kalkulált bevetését jelentette, s a politikusok meglehetősen pontosan tudták, mit akarnak.

Nyomásgyakorlásukat kevésbé a közvélemény révén, sokkal inkább a modern háború katonastratégiai kényszereivel váltották ki.

A mozgásba lendült hadigépezet elbűvölte a résztvevő népet s növelte harci készségüket, hogy mindenki megtámadottnak érezte magát. A saját haza védelmében mindenki agresszív volt. Az osztrákok és németek bekerítve érezték magukat a barbár „orosz gőzhenger", illetve Anglia és Franciaország irigysége révén. II. Vilmos faji és darwinista érvelése szerint a germánok élet-halál harcot vívtak a románok és angolszászok által támogatott szlávok ellen. A másik oldalon sem érveltek másként. Az angolok és franciák az egész civilizáció veszélyeztetéséről beszéltek a barbár, hódító német „pángermanizmus" részéről. Az angolok a porosz militarizmus ellen harcoltak, amely szerződést szegett s megtámadta a kis belga népet. A franciák számára Henri Bergson filozófus, a tudományos akadémia elnöke adott útmutatást: „A Németország ellen megindult háború tulajdonképpen civilizációs küzdelem a barbárság ellen."

„Akkor még a nép még fenntartás nélkül megbízott a tekintélyekben; Ausztriában senkinek eszébe nem jutott volna, hogy hazánk atyja, a nyolcvannégy éves Ferenc József császár lényegében minden ok nélkül szólította fegyverbe a hazát, követelte a rettentő véráldozatokat, s hogy esetleg nem is fenyegették létünket bűnöző és mindenre elszánt ellenséges erők! A németek pedig olvasták császáruknak az orosz cárhoz intézett sürgönyét, amelyben II. Vilmos a békéért küzdött; akkoriban még az egyszerű embert a „fensőbbség", a miniszterek, a diplomaták iránt érzett együgyű tisztelet hatotta át, hitt ezek becsületében, belátásában. Amikor elérkezett a háború pillanata, az utca népe úgy tudta, hogy ez most az ő vezetőinek akarata ellenére történik, ezt az ő országuk nem akarhatta, náluk senki sem hibás. Vagyis a bűnösök az ellentáborban vannak, az ottani uralkodók, államférfiak, ők a felelősek mindenért; s a Haza csak védi magát, kénytelen védekezni; ádáz ellenség tört orvul, „minden ok nélkül" a békeszerető Németországra és Ausztriára, és így tovább."

5. Minden napok és órák alatt történt. 1914. július 28-án Ausztria–Magyarország hadat üzent Szerbiának, 29-én Oroszország részleges, 30-án általános mozgósítást hirdetett ki. 31-én Ausztria–Magyarország általános mozgósítást rendelt el; Németország és Franciaország augusztus 1-jén követte, s Németország még aznap este hadat üzent Oroszországnak. Moltke, a német vezérkar főnöke még aznap kikényszerítette a Franciaországnak szóló hadüzenetet, s így a terv szerint megindulhatott Franciaország ellen. A háborús hajlandóságot valamennyi országban erőteljesen támogatta a közvélemény évek óta tartó hivatalos vagy nem hivatalos befolyásolása a nacionalista sajtó részéről.

6. A technikai fejlődés lehetővé tette a háború gyors megkezdését, s ezzel ki is kényszerítette azt. Ami azt jelentette: a politikusoknak gyakorlatilag nem volt már szavuk, amint kihirdették a mozgósítást s beindult a katonai akciók feltartóztathatatlan mechanizmusa.

A háború kezdetének műszaki oldalát illetően 1870 óta a világkereskedelem állandóan növekedett, s a világgazdasági kapcsolatok hálója egyre sűrűbb lett. A korszak az

úgynevezett második ipari forradalom időszaka volt. A megelőző időszak a szén és a vas korszaka volt, amelyet most az acél, az elektromosság, olaj és vegyi termékek váltottak le. Anglia, a legrégebbi ipari ország már nem jelentette egyértelműen a világgazdaság centrumát, mert Amerika, Franciaország és Németország komoly konkurensként jelentkezett.

A műszaki fejlődés miatt Anglia a haditengerészet területén sem érezhette magát biztonságban. 1881 óta a franciák – új találmányként – kis, gyors torpedórombolókat, majd 1887-től tengeralattjárókat építettek, amelyek komolyan veszélyeztették a drága, nagy s lassú hadihajókat. Így Anglia a fegyverkezési ipar érdekei miatt és a közvéleménytől való félelmében 1884-ben leállította flottája modernizálásának egyre drágább fejlesztését. 1905-től azonban a német–angol tengeri fegyverkezés rivalizálása miatt belekényszerült a nagyobb és modernebb, a technikai haladás végzetes tévútját jelentő szupercsatahajók (dreagnouth) építésébe.

A léghajók és a repülőgépek feltalálásával és katonai alkalmazásával teljesen új terület nyílt a jövő hadviselése számára, de még csak épphogy megnyílt. A szárazföldi hadviselésben elsősorban a géppuska feltalálása jelentett haladást.

A szárazföldi hadviselés kevésbé fegyverzettechnikailag, mintsem katonastratégiailag változott. Valamennyi kontinentális hatalom a tömeghadseregek bonyolult mozgósítási rendszerét dolgozta ki. Valamennyi ország politikusai és katonai vezetői úgy vélték, hogy a modern idők háborújának gyorsan kell kezdődnie és gyorsan kell befejeződnie, különben beláthatatlanul drága lesz, az egész ország túlságosan függő viszonyba kerül a világgazdaságtól ahhoz, hogy egy hosszabb megpróbáltatást túléljen. Németországnak a gyors hadviselésre kellett berendezkednie, mivel az 1890-es évektől kezdve a francia–orosz közeledés miatt kétfrontos háborúval számolt. 1905 óta a német vezérkar terve szerint Franciaországot gyorsan le kell győzni, s csak azután, lehetőleg gyorsan végezni Oroszországgal. A tervet időközben többször finomították, de elvben nem változtattak rajta. 1913 óta nem létezett egyedül Oroszországot megtámadó terv, mert az eset elképzelhetetlen volt. Már csak azért is, mert az 1913. évi Balkán-válság után nemcsak Oroszország, hanem Németország és Franciaország is megerősítette hadseregét.

Az európai katonai hatalmi harcot lehetőleg rövid, gyors döntéssel járó háborúnak tervezték, s felkészületlenek voltak az elhúzódó háborúra. Valójában azonban évekig húzódott, s teljesen váratlan szenvedést és katasztrofális változásokat hozott. Európa 20. századi történetében az új negatív tapasztalat nem a háború kezdete, hanem előre nem látható menete volt.

A németek nyugati támadása 1914 augusztusában majdnem Párizsig jutott el, rendkívül súlyos veszteségek közepette, amelyet aztán a franciák megállítottak, s állóháború alakult ki. Az orosz hadseregek benyomultak Galíciába és Kelet-Poroszországba; a német ellentámadás felszabadította Kelet-Poroszországot és orosz-Lengyelországig terjedt, de még nem döntötte el a helyzetet. A tengeren Anglia uralkodott, s tengeri blokáddal elvágta a központi hatalmakat – a Német Birodalmat és Ausztria–Magyarországot – a világ többi részétől. Ezért a német tengeralattjárók zavarni kezdték az angol és a semleges hatalmak kereskedelmi hajózását, de visszakozniuk kellett, nehogy kiváltsák az Egyesült Államok ellenségességét. Japán a

szövetségesek oldalán lépett be a háborúba, Törökország pedig a központi hatalmak oldalán. 1914 végétől a katonai helyzet egyensúlyi pozícióba került, s még valamennyien győztesnek érezhették magukat.

1915-ben keleten a német csapatok elfoglalták egész Lengyelországot, Litvániát és Kúrföldet. Ausztria–Magyarország új háborús ellenfelet kapott Olaszország részéről, de egy új szövetségest is Bulgáriával, amely segített Szerbia elfoglalásában.

1916-ban Németország ismét nyugaton lett aktív, hogy az állóháborút „kifárasztó stratégiájával" felőrölje; Verdunnél hónapokig tartó tüzérségi tűzzel, s az egyes erődítmények megrohamozásával igyekeztek a franciák ellenállását megtörni. Ezután a szövetségesek ellenoffenzívája következett, négyhónapos pergőtűzzel a Somme folyó mentén. A német front kissé behorpadt, de az áttörés nem sikerült. Mindez nem sikerült az egyidejűleg megindított orosz offenzívának sem, akiket már az új háborús résztvevő, Románia csapatai is támogattak.

Mindkét oldalon rendkívüli veszteségek történtek, s a háború valamennyi országban megváltoztatta a frontot és a hazát, az államot és a gazdaságot. A hátországi rendkívüli állapotok bevezetése megmutatta, hogy az állam és a gazdaság milyen kevésbé volt felkészülve a háborúra. Csak katonailag tervezték; gazdaságilag semmiféle intézkedést sem tettek egy elhúzódó háború esetére. Már 1914 októberében lőszerválság jelentkezett Németországban és Franciaországban egyaránt. Megfeledkeztek a fegyvergyártáshoz szükséges nyersanyagok biztosításáról, s a lakossági ellátásról.

7. Az első világháború megrázkódtatta és lerombolta a civilizált világ egy részét, s fordulópontot jelentett a negatív irányú fejlődés felé: politikai, gazdasági és kulturális összeomlást hozott.

A politikai összeomlást jelezte, hogy meghiúsult a nagyhatalmi rendszer funkcionális képessége s külpolitikai együttműködésük, amelyen világérvényesülésük egy része nyugodott. Meghiúsultak már a háború kitörésekor, illetve a háború időbeni és külső segítség nélküli befejezésében. Amerika és az új Oroszország ezért az egész szövetségi rendszert saját hatalmi érdekeik és egyensúlyi érdekeik alapján ítélte meg a titkos diplomácia és a katonai fenyegetések módszerének alkalmazásával.

A győztes hatalmak egy nagy békekonferencián rendezték Európa sorsát a vesztesek és Oroszország részvétele nélkül. Mindenki számára nyilvánvaló volt, hogy itt az újjárendezés és a győztesek rendszere kényszerűen keveredik. A háborút olyan sokáig és elkeseredetten vívták, mindkét oldalon olyan sok emberéletbe került, s oly sok rombolást és pusztítást okozott, hogy sürgősen szükségessé vált egy teljesen új és tartós nemzetközi békerendszer, tehát a Népszövetség létrehozása, valamint a háború és a háborús uszítók törvényen kívül helyezése, miként az amerikaiak javasolták. De szükségesnek tűnt Franciaország és Anglia kártalanításának és biztonságának megteremtése is, azon államoké, amelyek végül csak rendkívüli erőfeszítések árán győzedelmeskedtek, s keveset nyertek. A háború sajátosságai tehát megakadályozták a normális béketárgyalásokat a legyőzöttekkel, a kártérítést és az újjárendezést illetően egyaránt. Ilyen tárgyalások lehetősége a győztes hatalmak közötti súlyos kompromisszumok miatt szóba sem került.

A Német Birodalomtól keleten és nyugaton, s némiképpen északon peremterületeket szakítottak el, de a birodalmat a népek önrendelkezésének elve miatt nem lehetett alapvetően megkurtítani. Így Franciaország számára voltaképpen veszélyesebb helyzet alakult ki, mint az 1914 előtti szövetségi rendszeren belül. Ezért hatalmas anyagi kártalanításra gondoltak, amelynek jogosultságát Németország háborús bűnösségével indokolták; ezzel magyarázhatók a nagyon súlyos, méltatlan békefeltételek. Ezek Wilson befolyása, valamint Németország bolsevizálódásának félelme nélkül bizonyosan még keményebbek lettek volna, de így is mély és elhúzódó csalódottságot váltottak ki Németországban. Az erkölcsi megbélyegzésnek végzetes hatása lett egy olyan országban, amely a váratlanul súlyos vereség összes háborús szenvedését viselte, miközben forradalom és elszegényedés fenyegette. Csalódottan elutasították a háború kirobbantásának felelősségét és saját háborús felelőseik elítélését, s hisztérikusan keresték a vereség vétkeseit. Azok csak a szocialisták lehettek, a sztrájkoló, s most forradalmi munkásság, akik hátba döfték a győztes hadsereget, vagy a weimari koalíció pártjai, akik megegyezéses békét sürgető beszédeikkel bomlasztották a katonai akaratot, s most a gyűlölt köztársaságban foglaltak helyet, vagy pedig a zsidók, nemzetközi németellenes összeesküvésükkel. Így a háború vége után nemcsak a más népek, főleg a franciák elleni gyűlölet növekedett, hanem a saját nép rétegei, a politikai pártok, világnézetek, sőt a generációk közötti gyűlölet és bizalmatlanság is.

Németország a versailles-i békeszerződést 1919. június végén írta alá kényszerből, és tiltakozás mellett. Szeptember közepén St. Germain-en-Laye-ben Ausztria, pontosabban Német-Ausztria (amely azonban nem nevezhette így magát) is aláírta a sajátját, s megállapodásuk ellenére nem csatlakozhatott a Német Birodalomhoz. Elismerte az egykori osztrák–magyar részek önállóságát, elveszítette Dél-Tirolt, Isztriát és más részeket. Összehasonlíthatatlanul nagyobb területi veszteségeket szenvedett, mint Németország, jóllehet a békeszerződés többnyire csak azt erősítette meg, ami már szétesett. 1919. november végén Bulgária írta alá békeszerződését, a többi Balkán-ország gyűlöletétől és területcsökkentésétől kísérve. Magyarország jóval később, csak 1920 júniusában írta alá a trianoni békeszerződést, mivel a fenyegető területveszteségek miatt 1919-ben súlyos nyugtalanság és katonai ellenállás (a Magyar Tanácsköztársaság) bontakozott ki Csehszlovákia és Románia ellen.

Végül az erősen megnyirbált Törökország 1920 augusztusában írta alá békeszerződését; szintén jelentős területelcsatolásokat kellett elismernie Görögország és Olaszország javára; Franciaország és Anglia népszövetségi mandátumok formájában szerzett befolyást. Örményország visszakapta függetlenségét. A legkevésbé tartható békeszerződést a török parlament nem ratifikálta; 1922-ben leváltották a szerződést aláíratót szultánt, s Kemal Atatürk megalapította a Török Köztársaságot. Ezzel az orosz cárizmus, a német, s az osztrák császárság után eltűnt a régi, autokrata Oszmán Birodalom is.

A gazdasági összeomláson a 19. század világgazdaságának végét értjük, amely 1914-ig egy világgazdaságot jelentett, amelyet a nagy európai államok uraltak, élükön – nem teljesen vitathatatlanul – Angliával. A háború azonban szétrombolta e kötelékeket. Az aranyvalutát felfüggesztették. A hadviselő országokat rendkívüli állami kiadások terhelték, mivel a háborút kölcsönökből finanszírozták, amelynek következménye magas infláció lett. A hadiipar rendkívüli nyereségre tett szert, de az egész négy évig

tartó ember- és anyagpocséklás összességében rendkívüli inflációt eredményezett. Európa elnyomorodott az Egyesült Államok, Kanada és Japán előnyére; 1923-ban már csak 34 százalékkal részesedett a világtermelésből (1913:43%). Anglia elveszítette vezető hitelezői pozícióját, s a pénzügyi világ központja Londonból New Yorkba tevődött át. Németország, illetve a másik oldalon, Oroszország megroppant háború utáni helyzete miatt nem alakulhatott ki a világgazdaság új szerkezete. A sok új európai határ és vámhatár miatt sok kisebb nemzeti gazdasági egység jött létre. Ráadásul a különböző ideológiai irányzatok (szocialista, kapitalista, fasiszta, nemzetiszocialista) is tovább növelték a megosztást.

Az európai népek közötti irodalmi, tudományos és művészeti csere a 18–19. században rendkívüli mértékben megnőtt. A nagy kulturális teljesítmények korábban sohasem nemzeti köntösben jelentkeztek, hanem abban részt vett az egész európai képzett réteg: a francia felvilágosodásban, az olasz és a német zenében, az angol, orosz és skandináv regényirodalomban. A háború és a háborús propaganda szétrombolta e kulturális közösségeket, megnövelte a nemzeti önzést és egymás ellenségévé tette a népeket.

Eközben számos értelmiségi a háború oldalára állt. „Költőink többsége nem volt európai módra iskolázott, csaknem teljesen a németség bűvkörében élt, s úgy vélte, akkor cselekszik a leghelyesebben, ha a tömegek lelkesedését szítja, s a háború állítólagos szépségét költői ékesszólással vagy tudományos ideológiák hajtogatásával hirdeti” – írta Stefan Zweig. Szinte valamennyi német író – köztük Hauptmann és Dehmel is – kötelességének vélte, hogy mint ősgermán időkben a bárdok, ők is dalokkal és rúnákkal tüzeljék halált megvető bátorságra az előretörő harcosokat. Áradtak a költemények, zuhogtak a rímek: diadalra rímelt a fiatal, bősz elemre a győzelem; s az írók ünnepélyesen megfogadták: franciával, angollal kulturális közösséget többé sose vállalnak, mi több: máról holnapra egyszerűen kétségbe vonták, hogy létezett egyáltalán francia és angol kultúra. S ha volt is, eltörpül a német szellem, a német művészet, a németség mellett. A tudósok még tovább mentek. A filozófusok minden bölcsessége annyi maradt, hogy a háborút „a jellem kohójaként” magasztalták, amely a népeket megóvja az elpuhultságtól. Felsorakoztak melléjük az orvosok is, akik a művégtagok dicséretét zengték; aki őket hallgatta, szinte kedvet kapott, hogy valamelyik lábát amputáltassa, helyet csinálván így a jóval tökéletesebb protézisnek. Egyetlen vallás papjai sem akartak lemaradni, kórusukat hallva az ember azt hihette, megszállottak hordája üvölt. S ugyanezeknek az embereknek az okosságát, alkotóerejét, emberi tartását csodáltuk egy hete, egy hónapja még!

Ebben az őrületben az volt a legszörnyűbb, hogy a legtöbben becsületesen és komolyan gondolták. S akik már öregek voltak a katonai szolgálatra, vagy alkalmatlannak bizonyultak, általában szintén úgy érezték, hogy valamivel „ki kell venni a részüket”. „Mert amit addig alkothattak, a nyelvnek és a nyelven át a népnek köszönhették. Ezért a nyelven át szerettek volna szolgálni most a népnek, s ezt úgy tehették, ha azt mondták, amit a nép hallani akart: hogy az igazság az ő oldalán van, hogy a harc a gonoszság ellen folyik, s hogy Németország győzni fog, ellenfeleire pedig szégyenteljes vereség vár, s nem is álmodták volna, hogy efféle szolgálatot teljesítve, a költészet igazi küldetését árulják el, mivel az nem lehet más, csak az örök emberi védelmezése a pillanatnyi emberiségben. Némelyek persze csakhamar megémelyedtek

önmaguktól; elég volt ehhez annyi, hogy a lelkesedés első lángja elfüstöljön. De az első hónapokban az volt a legnépszerűbb, aki a legveszettebbül tombolt, így aztán zengett mindenütt a kergült kórus."

8. A párizsi békekonferencián nyomatékosan megjelentek az új, jövőbeli időszak jellemzői: a Népszövetség, a demokrácia, az Európán kívüli világ. Európa nagyhatalmairól új népek tárgyaltak, mint Csehszlovákia, az új világ és Távol-Kelet népei, mint az Egyesült Államok, Japán és Kína, sőt a manapság már a harmadik világhoz sorolt területek népei: Libéria, Nicaragua és Thaiföld. Ezek ugyan sokat ígérő kezdeményezések voltak, de akkor még nem tudtak a régi rendszer helyébe lépni, s nem voltak hatékonyak. A háború utáni helyzetben a Népszövetség új eszméje nehezen gyökerezett meg, főleg a legyőzött Németország és a bolsevik Oroszország különleges kezelése miatt. Mindez Amerika ötlete volt, de Wilson elnök legnagyobb csodálkozására országa nem hajlott az új békerendszer garantálására, és távol maradt a Népszövetségtől is.

De nemcsak a Népszövetség eszméje, hanem a demokrácia elve is nehezen vert gyökeret Európában. A nacionalizmus mindenütt erősebb volt a Népszövetség eszméjénél; az autoritatív, fasiszta és nemzetiszocialista kormányformák teljesítőképesebbnek bizonyultak, mint a demokrácia. A békekonferencia határozatai aláírásuk pillanatában megteremtették a revízió vágyát, amely 20 év múlva pontosan be is következett.

9. A Párizs környéki békekonferencia jelentősen átrajzolta Közép- és Kelet-Európa, valamint Elő-Ázsia országainak térképét Finnországtól a Balkánon keresztül az arab félszigetig. Megszűnt az 1914-ig öt hatalomra támaszkodó európai rendszer.

A közép-európai térség hanyatlására legnagyobb hatást az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlasztása gyakorolt, amelyet a központi hatalmak 1918. első félévi sikereit követően 1918 nyarán határoztak el Párizsban. A Párizs környéki békék megszűntették Közép-Európa régi gazdasági és kulturális kötődéseit. A Duna-medence végleges határait a kisebb népek mértéktelen követelései és a nagyhatalmak többnyire mérsékelt tervei közötti kompromisszum révén alakították ki. 12 000 km új határ – és vámhatár – alakult ki, és súlyos nemzetiségi problémák jelentkeztek. A régió reménytelenül vegyes etnikai viszonyaiból következett, hogy nem nemzetállamok, hanem nemzetiségi kisebbségekkel erősen megterhelt állami képződmények jöttek létre. Lengyelországban, Csehszlovákiában, Jugoszláviában (a Szerb–Horvát–Szlovén Államban) és Romániában a nemzetiségek a népesség 30%-át alkották.

Kialakult a megcsonkított nemzetállam típusa is, amelytől nemzetileg homogén területeket szakítottak el. 1919–1920-ban a nemzeti önrendelkezés jogának következetes megvalósulása akadályokba ütközött, mert a határokat a legtöbb esetben nem etnikai-nyelvi, hanem politikai megfontolások alapján határozták meg.

Szinte felfoghatatlanok az emberi közösségeket érintő változások: kivándorlás és áttelepítések, kisebbséggyűlölet az új államhatárokon belül. Akkor kezdődtek a népek

áttelepítései (1923-ban görög–török lakosságcsere a Népszövetség keretén belül), amelyek máig sem jutottak nyugvópontra.

A győztes Franciaországgal szemben nem állt ütőképes kontinentális nagyhatalom; a közép- és kelet-közép-európai nagyhatalmak helyén megalakult közepes és kisebb államok csak szaporították a konfliktusok számát, mert egymás közötti feszültségeik inkább veszélyeztették az egyensúlyt, mintsem hozzájárultak volna a megszilárdításához.

A gazdasági világválság idején Franciaország nem volt képes a Duna-medence országainak gazdasági megsegítésére, s a térségbe mindinkább Németország nyomult be. A nemzetiszocialista Németország az 1930-as évek közepére megszilárdította délkelet-európai pozícióját, amely végül „félhivatalos német birodalomhoz" vezetett Délkelet-Európában.

10. Európa – s talán a világtörténelem alakulására is – azonban legnagyobb hatással az első világháborúból kinövő és hatalomra jutott ideológiák és mozgalmaik hatottak: a bolsevizmus (1917), a fasizmus (1922) és a nemzetiszocializmus (1933), amelyek a világtörténelem legnagyobb emberáldozatával járó második világháborúba sodorták a népeket. Közülük a fasizmus és a nemzetiszocializmus 1945-ben elbukott, de a szovjet rendszer Európában 1991-ig tartotta magát.

A politikai és elméleti vitákat a 20. század egy másik történelmi-politikai tapasztalata is azonos irányba terelte. A bolsevikok 1917. novemberi oroszországi hatalomátvétele és proletárdiktatúraként értelmezett uralma a következő két évtizedben főleg a sztálini hatalomátvétel révén oly mértékben konszolidálódott, hogy megkérdőjelezhető: a létező „sztálinizmus" egyáltalán összeegyeztethető volt-e az 1917. évi forradalom várakozásaival. Lenin „demokratikus centralizmus" elképzelése Oroszország olyan forradalom utáni fejlődését feltételezte, amely ugyan ellentétesen haladt volna a demokrácia pluralista–liberális elképzelésével, de a kommunista párton belüli szellemi légkör a szovjet állam első éveiben még nyitott volt és intenzív párton belüli vita folyt az ország társadalmi-politikai irányáról az adott nemzeti és nemzetközi perspektívában.

A Szovjetunió csak Lenin 1924. évi halálát követően lett diktatórikus államhatalom, amely kiterjedt az élet minden területére. Mindez összefüggött Sztálin pártbeli utódlási harcaival és az 1930-as évek nagy tisztogatásaival. Ismertetőjele a besúgás és feljelentés, a könyörtelen üldözés, a „másként gondolkodók", az „osztályellenség", illetve az „állam ellenségeinek" minősítettek deportálása és tömeges megsemmisítése volt. A Sztálin és funkcionáriusainak totális diktatúrájaként konszolidálódott szovjetállam rövidesen imperiális ambíciókat dédelgetett Közép- és Kelet-Európa iránt. A második világháború nyomán a Szovjetunió Közép- és Kelet-Európában annektált 475 300 km²-nyi területet 24 millió lakossal; majd előbb ellenőrzése alá vont 991 700 km²-en élő 90,2 millió lakost, s fél évszázadra kiterjesztette rendszerét ezekre az országokra is. Az uralmi technikában és legitimációban mindinkább felismerhetővé váltak a nemzetiszocializmus és a sztálini veretű bolsevizmus közötti strukturális hasonlóságok és azonosságok.

A totalitarizmussal foglalkozó szerzők a társadalom totális uralmaként említették a terrorista módon eljáró, formálisan a párt alá rendelt, valójában azonban fölérendelt, s a hatalmi elittől függő titkosrendőrséget, a hírközlő- és információs monopóliumot a tömegkommunikáció médiáinak politikai uniformizálása révén, a nevelési monopóliumot a nevelő- és oktatási intézmények politikai uniformizálása révén, a fegyverzeti monopóliumot a fegyveres ellenállás lehetőségének megakadályozására, s a gazdaság központilag irányított, bürokratikus és uniformizált rendszerét. Az ideológia központi funkciót tölt be a totális uralomban. Valamely totális állam- és társadalmi rendszer azzal zárul, hogy a filozófia a politika szolgálatába lép, s filozófiailag is alátámasztja a gátlástalan hatalom létezését.

Az olasz fasizmus számára minden az államban dől el – vallották. Az államon kívül nem létezik számára semmiféle emberi és szellemi, még kevésbé valami államon kívüli érték. Ebben az értelemben a fasizmus totális, és a fasiszta állam az egész nép értékeinek összefoglalásaként és egyesítőjeként jelenik meg és teljesedik ki, erősítve azt. Az államon kívül nem létezhetnek sem egyének, sem csoportok (politikai pártok, egyesületek, szindikátusok és osztályok). Az állam totalitása folyamatosan a politikai akarat totalitásában testesül meg és regenerálódik, amelynek szervezeti kifejezője a fasiszta párt s annak centrumában a Duce.

Mussolini és Hitler politikai gondolkodása kötött azonban jelentős különbség volt: Mussolini hitt az állam elsődleges fontosságában, mert szerinte az államot meg kell erősíteni az olaszok berögződött individualizmusával szemben. Az 1932. évi fasiszta kiáltványban kijelentette: a nemzetet az állam alkotja meg. Az olasz reneszánsz állameszményhez bizonyos fokig visszatérve intézményesíteni kívánta az egyén állami alávetettségét. Hitler azonban már a *Mein Kampf*ban leírta, hogy „az állam nem cél, hanem eszköz”, s az államot csupán kényszerű keretnek tekintette.

Egyébként a „fasiszta” melléknév használata helytelen a „Harmadik Birodalom” minősítésére – mutatott rá John Lukacs. A Szovjetunióban 1931–1932 táján tiltották be a „nemzetiszocialista” kifejezés használatát, mert a Szovjetunió is inkább nemzeti utat járt. A „fasizmus” kifejezés használatát hasznosabbnak tekintették minden jobboldali és antikommunista párt jellemzésére, s mindez kedvezett a nemzetközi kommunista, illetve baloldali retorikának és gyakorlatnak is. A „fasiszta” szó helytelen használata azonban mélyen beívódott napjaink szóhasználatába is, s nehezen változik.

A második világháború 56 milliónyi áldozata mellett a kommunista országokban a polgári lakosság rendkívüli véráldozatokat szenvedett (Szovjetunió – 20 millió, Kína – 65 millió, Vietnam – 1 millió, Észak-Korea – 2 millió, Kambodzsa – 2 millió, Közép és Kelet-Európa – 1 millió, Latin-Amerika – 150 000, Afrika – 1,7 millió, Afganisztán – 1,5 millió halott.) A nemzetközi kommunista mozgalom és a hatalmon nem lévő kommunista pártok áldozatainak száma kb. 10 000 halott, összesen tehát közel 100 000 millió halott.